

Torma Zsófia, az első magyar régész nő

Molnár Csilla

Soproni Egyetem Faipari Mérnöki és Kreatívipari Kar Alkalmazott Művészeti Intézet
egyetemi docens 0009-0005-6891-3951

KEYWORDS

- archaeology
- primacy
- Transylvanian deposits
- Asia Minor relations
- Neolithic cultures

KULCSSZAVAK

- régészet
- elsőség
- erdélyi lelőhelyek
- kisázsiai kapcsolatok
- újkőkori kultúrák

ABSTRACT

Zsófia Torma, the first Hungarian female archaeologist | In my article, I would like to present the life and work of Zsófia Torma (1832-1899), who can be classified as one of the first female archaeologists not only in Hungary but also in the world (along with Mary Anning and Johanna Mestrof). Zsófia Torma spent her fortune primarily on domestic archaeological discoveries. She mainly researched in the county of Hunyad and is credited, among other things, with the discovery of the finds in Tordos, which later proved to be internationally significant, and the finds located near Nándorválya. Zsófia Torma was in contact with leading scientists of the time, such as Heinrich Schliemann, who discovered Troy, as well as Francis Lenormant, John Lubbock or Archibald Sayce. During her life, Zsófia Torma had to fight the prejudices that still widely surrounded women scientists, but her sacrificial work was crowned with success, as she was able to speak at many international archaeological conferences.

ABSZTRAKT

Tanulmányomban Torma Zsófia (1832-1899) életútját, munkásságát szeretném bemutatni, aki nem csupán magyar viszonylatban, de a világon is az első női régészek közé sorolható (Mary Anning és Johanna Mestrof mellett). Torma Zsófia vagyónát elsősorban a hazai régészeti felfedezésekre fordította. Főként Hunyad vármegyében kutatót, és nevéhez fűződik többek között a később nemzetközileg is jelentősnek bizonyuló tordosi, valamint a Nándorválya közelében található leletegyüttesnek a feltárása. Torma Zsófia kapcsolatban állt a kor olyan vezető tudósaival, mint a Tróját felfedező Heinrich Schliemann, valamint Francis Lenormant, John Lubbock vagy Archibald Sayce. Torma Zsófia élete során meg kellett, hogy küzdjön az akkor még a női tudósokat széles körben övező előítéletekkel, de áldozatos munkáját siker koronázta, hiszen számos nemzetközi régészeti konferencia előadója lehetett.

Bevezetés

A történelem előtti korok archeológiai és paleontológiai kutatása meglehetősen új tudomány. A 18. század végére tehető a kezdetei, habár a paleontológia kibontakozása még később megy végbe. Ennek részben tudományos, de részben vallási okai is voltak, amelyet jelen írásban nem áll módomban tovább részletezni. Annyi azonban mindenképpen kiemelhető itt, hogy mindkét tudományterületnek voltak kiemelkedő magyar, ezen belül erdélyi képviselői. A paleontológia terén Nopcsa Ferenc, míg a prehisztórikus régészet területén Torma Péter és húga, Torma Zsófia. Tanulmányomban elsősorban ez utóbbi személyről szeretnék írni.

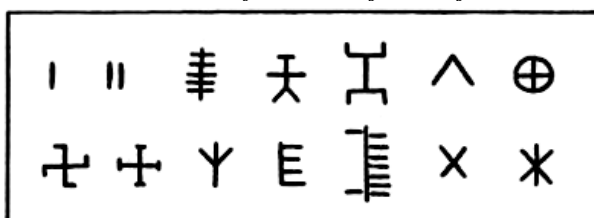
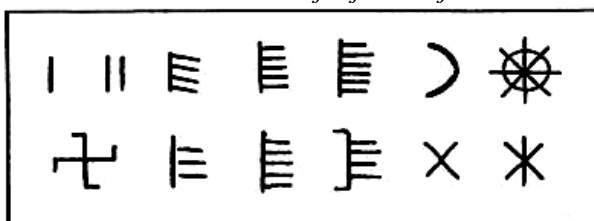
Nopcsa Ferenchez hasonlóan, a 20. század végéig szinte teljesen elfelejtették személyüket a magyar tudományosságban, azzal a különbséggel, hogy Nopcsa emlékét az angol, német és albán szellemi életben ápolták, őrizték, míg ugyanez Torma

Zsófiáról nem mondható el. A magyar régésznőről csak az 1990-es években kezdtek el újra beszélni, életével, tudományos munkásságával foglalkozni. A legalkalmasabb időpont a róla szóló méltatások kötetbe szerkesztésére végül 1999-ben jött el: akkor jelent meg a Makkay János szerkesztette *Holt lóra patkó. Tanulmányok Torma Zsófia (1840-1899) emlékezetére* című könyv. A különös címválasztás oka, hogy néhány hónappal halála előtt a magyar régésznő végre komoly elismerésben részesült, a Kolozsvári Egyetem díszdoktorrá avatta. Állítólag az akkor már súlyosan beteg tudós nő az oklevél hírének hallatán mondta azt a mondatot, hogy „minek már holt lóra patkó.” 1899. május 25-én Schneller István, a kolozsvári Ferenc József Egyetem dékánja értesítette Torma Zsófiát arról, hogy az egyetem *doctor honoris causa* díjat adományoz neki (és így ő lesz az első nő, akit az egyetem ezzel a díjjal kitüntet), a régésznő először indulatos válaszlevelet fogalmazott, aminek vezérmotívuma a „holt lóra patkó” közmondás volt. Megöregedve és megkeseredve úgy érezte, hogy a sok megaláztatás után a kitüntetés igazából már nem számít. Ezt a pizkozatot azonban nem küldte el, és a hivatalos levele minden jel szerint más hangnemben íródott, hiszen augusztusban a dékán újabb levelében már elküldte a doktori oklevelet is, és Torma Zsófia erre adott válasza arról árulkodik, hogy kezdeti ellenérzései ellenére végül igenis örült a díjnak. A kitüntetés híre gyorsan terjedt Európában, és még az oklevél kézhez vétele előtt elkezdtek özönlenni a hazai és külföldi gratulációk. (Varga, 2018)

Ekkoriban adta el 30 éves gyűjtőmunkája eredményét a Kolozsvári Múzeumnak. A felbecsülhetetlen értékű, 10.387 tárgyból álló egyedi kollekciónak cserébe 5.000 Ft előleg, valamint haláláig évi 800 Ft járt, s bár a gyűjtemény valószínűleg jóval többet ért, Torma Zsófia számára fontos volt, hogy a kollekciónak egyben, illetve Erdélyben maradjon. Egy leveléből kitűnik, hogy komolyan attól tartott, pénzéhes unokahúgai és öccsei majd külföldre adják el a jobb pénzért a tárgyakat, ezért egyetlen kérése a Múzeum felé az volt, hogy az anyagot külön kollekciónak, „Torma Zsófia Gyűjteményeként” tartsák majd számon. Rokonaitól való félelme nem volt alaptalan: bármekkora szeretettel is nevelte Lujza nővére gyermekeit, azok anyjuk halála után igen éles konfliktusba keveredtek az örökségül szolgáló kispesti birtok miatt. A vitából Torma Zsófia sem tudott teljesen kimaradni, és végül elidegenedett a Makray gyerekektől. Krónikus betegsége mellett valószínűleg ez is hozzájárult ahhoz, hogy egyre jobban elkezdte foglalkoztatni a halál közelsége. Egyrészt a halál megbékélést jelentett volna számára, de érdekelni kezdte a túlvilág kérdése is. Keleti filozófákat tanulmányozott, beleásta magát a spiritizmusba és buddhizmusba, vagyis naplójából az is kitűnik, mégiscsak reménykedett egy új életben (Makkay, 1999).

A nők mellőzése a magyar szellemi életben

Véleményem szerint Torma Zsófia munkásságának és személyének mellőzése két okra vezethető vissza. Az egyik, hogy már életében hevesen vitatták elképzeléseit az általa feltárt késő kőkori és rézkori erdélyi emlékek alkotói és az elő-ázsiai kultúrák közötti kapcsolatról. (1. kép). Ez az akkori, hivatalos magyar tudományos körök egy részében teljes elutasítást váltott ki, míg eközben külföldi, elsősorban német és brit régészek, mint például Trója feltárója, Heinrich Schliemann, elismerték a munkásságát.

*Torma Zsófia tordosi jeltáblája**Schliemann trójai jeltáblája**1. kép**Torma Zsófia és Heinrich Schliemann jeltáblája**Forrás: Madarassy, 2012:5472*

Az eltelt négy évtizedben azonban a legújabb tudományos kutatások (az egykori Jugoszlávia, valamint Románia területén az 1960-as évek elejétől zajló régészeti kutatások, pl. a Vinča-kultúra felfedezése és a Tartaria/Tatárlaka közelében fellelt feliratos táblák, kolozsvári, temesvári leletek) megerősítették Torma Zsófia hipotéziseinek helyességét a kárpát-medencei és elő-ázsiai prehisztorikus kultúrák kapcsolatáról, így

ennek megfelelően tudományos rehabilitációja is megindult az 1990-es évek elejétől. A vonatkozó tudományos kutatásokra és Torma elképzeléseinek korát megelőző értékeire írásom második részében szeretnék visszatérni.

2. kép

Torma Zsófia egyetlen ismert fényképe a Dévai Múzeumban 1864-ből
Forrás: Makkay, 1999

A másik ok, ami miatt mellőzték személyét, női mivoltára vezethető vissza. Hazánkban csak 1896-tól szerezhettek nők diplomát, tehát Torma Zsófia Magyarországon elismert felsőfokú végzettség nélkül folytatta kutatói pályáját, és mire az egyetemek megnyitk a magyar nők számára – igen korlátozott területeken, csak egyes karokon –, addigra az ő pályafutása sajnos, véget ért. A nők elismerése a hazai tudományos életben meglehetősen megkésettnek tekinthető: miközben a művészetek területén a női alkotókat már a 19. század végétől elkezdték méltányolni, mindez a tudományokban nem, vagy csak jóval később történt meg. A művészeti elismerésre példa lehet Ferenczy Noémi képzőművész vagy Erdős Renée költő, író munkás-

sága. Ez utóbbiról maga Ady Endre nyilatkozta, hogy a nála 10 évvel fiatalabb, alig 17 éves költőnő verseinek hatására találta meg végre saját költői hangját (Ady,

1908). Ilyesmit a magyar tudományban még sokáig nem olvashattunk. Az első magyar orvosnők után az 1920-as években jelentek meg a magyar építésznők, akik már az 1930-as évektől komoly szakmai sikereket értek el. Azonban a tudományos, tárgyban a szellemi életben való méltó elismerésük még mindig nem következett be, tehát az adott szakmai kánonba nem fogadták be őket, nem ismerték el érdemeiket, csak jóval később, a huszadik század végére indult meg ez a folyamat. Ennek részese véleményem szerint Torma Zsófia is. Tehát itt külön kell választani azt a kétségtelen teljesítményt, amit ezek a nők nyújtottak a szakmájukban, és amit a szellemi alkotások piaca érhetően elfogadott, mint szellemi terméket (tervezés, kutatás), attól, hogy ezeket a nők által elért eredményeket az adott szakma történetében, kánonjában is elhelyezzék. Tovább részletezve ezt, a vonatkozó szakirodalmak jó ideig nem említették ezeket a kiemelkedő szakmai teljesítményt nyújtó építés-, orvos-, mérnök-, vegyész- és régészsnőket. A figyelem csak az 1990-es évektől terjedt ki – nem kis részben tudománytörténész nők kutatásainak köszönhetően – ezekre az alkotókra, tehát Torma Zsófia története, sorsa, munkásságának fogadtatása és utóélete véleményem szerint nem egyedülálló, hanem egy sajátos, hazai szellemi életre jellemző folyamat részeként szemlélhető. Jóllehet, a neve még az 1986-ban kiadott háromkötetes *Erdély története* című monográfiában nem szerepel, napjainkban már egyre nagyobb figyelem övezi az életútját. Ennek az érdeklődésnek az egyik jele, hogy Cristian Réka róla szóló, angol nyelvű tanulmánya 2022-ben bekerült az MTA híres magyar tudós nőket bemutató kötetébe (Cristian, 2022).

A családi háttér és a környezet

A történelem során a nők – elnyomott helyzetükből fakadóan – kiemelkedő teljesítményt akkor tudtak a művészi vagy a tudományos életben nyújtani, ha megfelelő családi támogatást kaptak ehhez. Ez alól Torma Zsófia sem kivétel. Apja felvilágosult szellemű emberként egyben a múlt iránt érdeklődő tudós is volt, aki birtoka környékén komoly régészeti kutatásokat végzett, és feltárta a római kori *Gorgiana* tábor romjait. A gyermekei közül Károly fiára és Zsófia lányára is ösztönző hatással volt apjuk tevékenysége, mindketten régészek lettek. Károly volt az, aki régészprofesszorként elvégezte az óbudai Aquincum teljes feltárását, Zsófia pedig Erdélyben végzett prehisztorikus kutatásokat. Kezdetben azonban Torma Zsófia is – Nopcsa Ferenchez hasonlóan – komolyan érdeklődött a paleontológia iránt, amikor még ez a tudomány Európa-szerte is éppen, hogy kibontakozóban volt. Ebben az időben Zsófia – más magyar nőtársaihoz hasonlóan – még nem tanulhatott felsőbb iskolákban.¹ Kezdeti kutatásait még rokonszenv kísérte, 1867-ben Rómer Flóris meglátogatta és megtekintette gyűjteményét, majd az 1876-os budapesti VIII. Nemzetközi Ősrégészeti és Embertani Kongresszus felhívására jelentős leletanyagot küldött be Tordos és Nándorválya határában végzett feltárásaiból.

---

¹ Ebben az időben a kontinensünkön elsőként Svájcban engedélyezték a nők számára az egyetemi tanulmányokat, 1866-tól.

Ebben az időben már olyan méretű és értékű geológiai és archeológiai leletgyűjtést halmozott fel az erdélyi kutató, hogy a szintén régész bátyja azokat a kolozsvári múzeum számára nyilvántartásba vetette. (Tulok, 1999:25) Ahogyan ő fogalmazott: „...hírnévre nem törve, feltűnést kelteni nem akarva egyszerűen megmentettem a Maros

3. kép

Részlet Torma Zsófia gyűjteményének 1876-os kiállításáról a nemzetközi kongresszuson, Budapesten.

Forrás: Coltofean, 2017

hullámaitól azokat a nagyon fontos leleteket, amelyek nem találtak hivatalos gyűjtőkre” (Torma, 1894). Mindez óriási anyagi áldozatokat kívánt Torma Zsófiától, jövedelme nagy részét felemésztették a leletekkel kapcsolatos kiadások, például a földtulajdonosoknak fizetendő, és egyre növekvő árú engedélyek díjai. A várva várt nemzetközi találkozó részben csalódást, részben elismerést hozott. A csalódást az itthoni régészek, főleg Pulszky Ferenc és köre okozta, amely szakmai felkészültség híján lenézte őt (4. kép).

4. kép

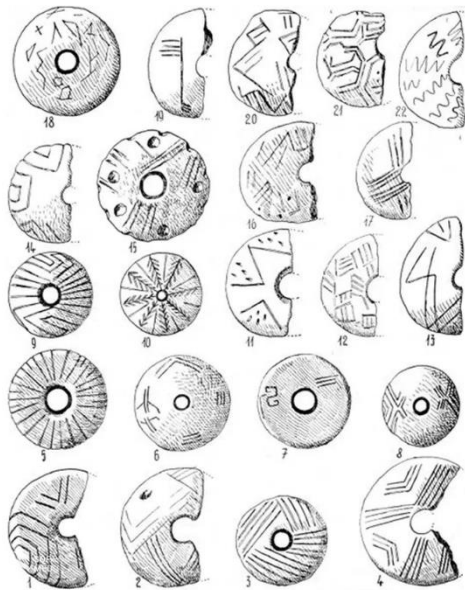
Korabeli karikatúra a Borsszem Jankóban Torma Zsófia felfedezéseiről „AVE CEZAR VAVAN”

Forrás: Makkay, 1999.

Csak a külföldi résztvevők lovagias viselkedése és a neves botanikusnak számító Haynald Lajos bíboros kitüntető figyelme enyhítette a bántásokat. A külföldi szakemberek érdeklődését is felkeltették a „tordosi leletek” (Tulok, 1999:27). Ekkortól számíthatók Torma Zsófia egyre bővülő nemzetközi kapcsolatai, amelyek mintegy kompenzálták az itthoni mellözöttséget és a férfi kutatók nagy részétől kapott sértő és megalázó bánásmódot. „Szintén új pártfogóinak hatására külföldi konferenciákat is elkezd látogatni, így például rendszeres résztvevője lesz a kor egyik legnagyobb polihisztorá, Rudolf Virchow által alapított *Deutschen Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte* (Német Antropológiai, Etnográfiai és Őskortudományi Társaság) gyűléseinek. Az 1880-as berlini kongresszuson már azért vesz részt, hogy jobban megértse az általa felfedezett tárgyak ’valódi értékét’: leginkább a cserepeken feltűnő furcsa szimbólumok izgatják. Bár ezeket a mintákat sokan, így az egyiptológus Heinrich Karl Burgsch is egyszerű jeleknek tartották, a kor sztárrégészének számító Heinrich Schliemann nem zárta ki, hogy kultikus szerepük volt” (Varga, 2018).

Torma Zsófia kutatásainak jelentősége a 21. században

Torma Zsófia a tudomány mai állása szerint olyan késő neolitikus – kora rézkori leletegyüttest tárt fel Tordoson, aminek egyes tárgyain afféle piktografikus jelek láthatók, amelyek nagyfokú egyezést mutatnak az elő-ázsiai, mezopotámiai kultúrák által használt jelkészlettel, ezek időbeli meghatározása pedig Kr. e. 3200-2800 köré tehető, azaz 5000 évesek (5. kép). Az 1960-as évek első felében szerb régészek Belgrád közelében hasonló leletekre bukkantak, illetve Nicolae Vlassa kolozsvári régész 1961-ben megtalálta a tatárlakai (Tartaria) táblákat az ékírással szinte teljesen megegyező jelekkel (Vlassa, 1961). Mindezek alapján a kutatók megállapították, hogy az összefoglaló néven vinča-tordosi kultúra a Balkán és Erdély területén, kb. Kr. e. 3500-2500 körül virágzott, és négy periódusra oszlott. Gordon Childe brit régész 1949-ben kimutatta, hogy a 4. évezred derekától több hullámban népcsoportok érkeztek Elő-Ázsiából a Balkánra és Erdélybe (Childe, 1949). R. Heine-Geldern német régész pedig 1950-ben megállapította, hogy a Tordos-kultúra írásjelei nagy valószínűséggel sumer eredetűek, és feltűnésük okát egy Észak-Mezopotámiából

5. kép

Tordosi leletek Torma Zsófia jegyzetfűzetéből

Forrás: Madarassy, 2012:5332

vagy Kelet-Anatóliából a 4. évezred második felében kiinduló nagyszabású vándorlással magyarázta (Heine-Geldern, 1950).

A kutatások során az is kiderült, hogy a legősibb mezopotámiai kultúrák kereskedelmi kapcsolatai a Balkánig és Erdélyig terjedtek, és később, több hullámban be is népesítették ezt a területet a sumerek (Hrouda, 1971:103).

A fentebb említett román régész, N. Vlassa volt az, aki felkutatta az erdélyi múzeumok raktárjaiban porosodó leleteket, köztük is legfőképpen Torma Zsófia gyűjtéseinek 10.000 darabját. Ezt követően az 1970-es években Kolozsvárott, a város központjában, egy építési munkálat során találtak a tordosi kultúrához tartozó újabb leleteket, amely megerősítette a közel-keleti kapcsolatokat, ugyanis egy kykládi típusú, evezősvitorlás hajót ábrázoló kerámia volt a lelet, kora kb. Kr. e. 2800 évesre tehető (Vlassa, 1977). Ennek nyomán még inkább feltételezhető, hogy élénk kapcsolatnak kellett fennállnia Közép-Kelet-Európa térsége és a kisázsiai, égei-tengeri korai magaskultúrák között. Szintén Vlassa hangsúlyozta azt is az 1970-es évek végéig összegyűlt tárgyi bizonyítékok fényében, hogy Torma Zsófia minden fontosabb feltételezése helyes volt, beleértve azt is, hogy a tordosi műveltség népessége valószínűleg ismert valamilyen kezdetleges képírást, amely rokonságban áll a korai mezopotámiai írásrendszerekkel (Götz, 1994:741). Időközben a tordosi és vinçai kultúrkörben talált leletek írásjegyeinek száma 300-ra nőtt, így az 1980-as évek végétől lehetővé vált ezen jelek összehasonlító vizsgálata a mezopotámiai és egyéb korai magaskultúrák jeleivel. Ezen belül is – Vlassa kutatásai nyomán – nagy hangsúlyt nyert a kolozsvári múzeumban őrzött, de korábban különösebb figyelemre nem méltatott agyagkorong, amely 26 bevésett jelet tartalmaz, és szintén Torma Zsófia fáradozásainak köszönhetően maradt

6. kép

Korai sumer ábrázolás
agyagedényen Erdélyből
Forrás: Vlassa, 1977.

ránk. Az ezen a korongon található jelek nagyfokú egyezést mutatnak a londoni British Museumban őrzött ún. *Blau-táblák* jeleivel, amelyek Mezopotámia korai dinasztiáinak idejéből valók (Götz, 1994:742). Ennek datálásáról azonban viták folynak, hiszen egy másik kutató sokkal korábbinak véli ezeket a táblákat, Kr. e. 3200 körülre teszi keletkezésüket (Hrouda, 1971:95). Akárhogyan is van, mindez nem csorbítja, sőt erősíti Torma Zsófia kutatásainak és sejtéseinek jelentőségét és pontosságát, hiszen ő sokkal kisebb leletanyag alapján jutott hasonlóan helytálló feltételezésekre, melyeket kora férfitudósai kevés kivétellel félresöpörtek és tudománytalanok, sőt nevetségesnek bélyegeztek, ahogyan korábban már utaltam erre tanulmányom első részében. Ezt követően Temesvárott, a Ronac városnegyedben régészek olyan agyagedényt találtak, amelyen a jellegzetes korai sumer oroslánfejű sas ábrázolása látható az *Anzu* felirattal, amely ezen istenség neve volt (6. kép).

Ahogy maga Vlassa fogalmaz ennek összefüggésében: „*Rég ismeretes, hogy egyes neolitikus műveltségek a balkáni övezetben szoros rokonságot mutatnak az*

7. kép
Torma Zsófia

Forrás: *Sofie von Torma, Archäologin (1882).
Illustrierte Frauen-Zeitung (9)9, (Mai 1.), p. 1.
[Titelblatt], Berlin.
[ÖNB/Bildarchiv Pf11.840 E(1)],
URL: <https://bit.ly/4a4gFe9>*

égei-tengeri, anatóliai, kis-ázsiai neolitikus világ kultúrájával. Az új felfedezések megerősíteni látszanak azt is, hogy ezek a rokonsági kapcsolatok meghaladják az egyszerű kulturális befolyást, és megengedik a feltevést, hogy bizonyos ázsiai csoportok előzőleg már megtelepedtek a Balkánon és Erdélyben” (Vlassa, 1977:58). Időközben a hazai régészetben Makkay János professzor jutott arra az eredményre, hogy a korai sumer kultúrából egyes csoportok megjelentek a Kárpát-medencében Kr. e. 3000 évvel, bár ő csak kereskedőcsoportok jelenlétét feltételezte (Makkay, 1970). Az 1980-as évek első felében Belgrád környékén olyan rézbányákat találtak, melyeket a 4. évezredben nyitottak meg, ezzel is igazolva a fémművesség és az ezt hordozó korai mezopotámiai magaskultúrák megjelenését Kelet-Közép Európában érckutató és fémműves csoportok formájában.

Összefoglalás

Bízom benne, hogy tanulmányom eddigi összefüggéseiben is kellően rá tudtam mutatni arra, hogy női tudósaink között is kiemelkedő hely illeti meg Torma Zsófiát, hiszen időközben a tudományos kutatások igazolták hipotéziseinek helyességét a régészeti kultúrák idejét és kapcsolatait illetően. Továbbá azért is méltányolnunk kell a személyét, mert nőként igen nehéz körülmények között, sok áldozattal és lemondással vitte végbe azokat a kutatásokat, amelyekért legalább a kései utókor, a 20. század végén és a 21. században élő kutatók, továbbá a szélesebb érdeklődő közönség is hálaival és szeretettel gondolhat Torma Zsófia életére és munkásságára.

Irodalom

- Childe, V. G. (1949). *Social Worlds of Knowledge*. London. Oxford University Press.
- Coltofean, L. (2017). Zsófia Torma: A Pioneer of Prehistoric Archaeology in Nineteenth Century Transylvania. In: Szabó, Cs., Rusu-Bolindeț, Rustoiu, G. T. and Gligor M.(eds.), *Adalbert Cserni and His Contemporaries : The Pioneers of Archaeology in Alba Iulia and Beyond*. Cluj-Napoca, Editura Mega, pp. 327-354., ISBN 978-606-543-915-3
- Cristian R. M. (2022). Zsófia Torma (1832-1899) : Hungary's First Woman Archaeologist. In: Cristian R. M. & Kérchy A. (eds.). *Pioneer Hungarian Women in Science and Education*. Budapest, Akadémiai Kiadó, pp 36-48., ISBN 978-963-454-771-6
- Friedrich, K. (2004-2005). Tatárlaka titka. *Dobogókő*, 2004/9 – 2005/6.
- Friedrich K. és Szakács G. (2005). Kőbe vésék-fába rótták, Budapest, Szakács Gábor [Szerzői kiadás], 2005., ISBN 963-460-622-9. URL: <https://bit.ly/41feCzC>
- Götz, L. (1994). *Keleten kél a nap. I-II. : Kultúránk a történelmi ősidőkből*. Budapest, Püski. ISBN 978-963-322-965-1
- Heine-Geldern, R. F. (1950). Herkunft und Ausbreitung der Hochkulturen. *Almanach der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*, II/1950. pp. 102-124.
- Madarassy E. (2012). Tanulmány Dr. Torma Zsófiáról : az első tudományos módszerrel dolgozó magyar régésznőről, a TORDOSI kultúra felfedezőjéről, *Ághegy : skandináviai magyar irodalmi és művészeti lapfolyam*, 10(39), pp. 5311-5338., URL: <https://bit.ly/3T8ua6u> és Tanulmány Dr. Torma Zsófiáról – folytatás előző számunkból. *Ághegy : skandináviai magyar irodalmi és művészeti lapfolyam*, 10(40), pp. 5469-5507., URL: <https://bit.ly/3Tj198l>
- Makkay J. (1970). A tartariai (alsótatárlakai) táblácskák. *Magyar Tudomány : A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője*, 77(1) [77. köt. = Új folyam, 15. köt.], pp. 63-69. URL: <https://bit.ly/41ffJzi>
- Makkay, J. (szerk.) (1999). *Holt lóra patkó : Tanulmányok Torma Zsófia (1840-1899) emlékezetére*. (Tractata Minuscula; 17.), Budapest, Szerzői Kiadás, ISBN 963-550-760-7
- Mandics, Gy. és Záhonyi A. (2018). *Tatárlaka és Tordos üzenete*. Frig Kft., ISBN 978-963-983-640-2
- Tulok, M. (1999). 100 éve hunyt el Torma Zsófia. In: Makkay J. (szerk.). *Holt lóra patkó : Tanulmányok Torma Zsófia (1840-1899) emlékezetére*. (Tractata Minuscula; 17.) Budapest, Szerzői Kiadás.
- Varga Máté (2018). „Sofia Szászsebesről ír, kár, hogy nem férfi.” PortálPoszt, 444.hu, (november 18., 07:10) URL: <https://bit.ly/47M8Ckq>
- Vlassa, N. (1970). Kulturelle Beziehungen des Neolitikums Siebenbürgens zum vorderen Orient. *Acta Musei Napocensis*. No. 7., pp. 3-40., ISSN 0578-5391
- Vlassa, N. és Savenau, S. (1977). Meglátogattak-e bennünket a sumérok? *Magyar őskutatás*, II. 6.
- Winn, M. M. (1973). *The Signs of the Vinca culture : An Internal Analysis*. Their Role, Chronology and Independence from Mesopotamia. Ann Arbor

---

• A tanulmányban előforduló webes hivatkozások legutolsó ellenőrzési időpontja: 2023. december 1.

Winn, M. M. (1981). *Pre-writing in Southeastern Europe: The Sign System of the Vinča Culture ca 4,000 BC*. Calgary, Western Publishers.

Függelék

Idővonalon a cikk szempontjából releváns főbb történelmi korszakok
Forrás: Varga, 2018 – Grafika: Tamás Bence Gáspár

